

Spectrum maakt deel uit van Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv,
Amstelplein 32
1096 BC Amsterdam

© 2020 Paul Jankowski

© 2020 Nederlandstalige uitgave: Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv, Amsterdam

Oorspronkelijke uitgave: Harper, een imprint van HarperCollins *Publishers*

Eerste druk 2020

Oorspronkelijke titel: *All Against All*

Vertaling: Fred Reurs

Bewerking omslag Ned. editie: Studio Jan de Boer

Opmaak: Elgraphic

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 Auteurswet 1912, juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB, Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 00 34852 7

ISBN 978 90 00 34853 4 (e-book)

NUR 686

www.spectrumnonfictie.nl

Inhoud

<i>Inleiding</i>	7
Proloog: Genève en Shanghai	25
1. Magere jaren	43
2. Tokio en Rome	67
3. Berlijn	103
4. Moskou	128
5. New York	145
6. Parijs en Londen	163
7. Warschau en Boedapest	197
8. Halfgeopende deuren	235
9. Japan sluit een deur.	272
10. Het Derde Rijk door vreemde ogen	308
11. Onwillige medeplichtigen	347
12. Washington sluit een andere deur	402
Epiloog: Genève	433
<i>Dankbetuiging</i>	437
<i>Noten</i>	439
<i>Bibliografie</i>	511
<i>Register</i>	533

Inleiding

Soms vragen mensen me waarmee ik me in mijn werk bezighoud. Met de fase in de jaren dertig van de twintigste eeuw, antwoord ik dan, toen de grote mogendheden en een aantal kleinere zich afwendden van wat er nog van een ‘wereldorde’ over was en zich tegen elkaar keerden. ‘Lijkt sterk op de huidige wereld,’ zegt men dan vaak.

Ik vraag het me af. Tussen het najaar van 1932 en de vroege zomer van 1933 kwam Hitler aan de macht, bezetten Japanse troepen in China gebieden ten zuiden van de Grote Muur en keek Mussolini in zuidwaartse richting naar de Hoorn van Afrika; Roosevelt, de nieuwe Amerikaanse president, isoleerde de Verenigde Staten nog meer van Europa, Groot-Brittannië trok zich terug in de veilige beslotenheid van zijn imperium, en Frankrijk zag drie achtereenvolgende premiers vergeefse pogingen ondernemen zijn beide voormalige bondgenoten weer te herenigen in de coalitie van de overwinnaars van 1918. In plaats daarvan maakten de drie ruzie over oorlogsschulden, bewapening, valuta’s, handelstarieven, en over Duitsland. Dit hadden zij al vaker gedaan, maar intussen waren de twee wereldconferenties die zij en de Volkenbond jarenlang hadden voorbereid over internationale ontwapening en over herstel van de wereldeconomie allebei jammerlijk mislukt. Overal werden muren opgetrokken. In die lange winter veranderde de wereld uiteindelijk van de naoorlogse in de vooroorlogse wereld. Lijkt dat veel op de huidige toestand? Ik ben er niet zeker van.

De opvatting dat er sprake is van mondiale versplintering is wijdverbreid. Er zou een heropleving plaatsvinden van middelpuntvliedende

nationalistische krachten die samenspannen tegen de illusie van een mondiale eenwording die na afloop van de Koude Oorlog naïeve geesten het hoofd op hol heeft gebracht. De somber stemmende vergelijking met de jaren dertig roept ook het beeld op van de opkomst van autoritaire bewegingen en hun demagogische leiders, en van de economische ontevredenheid die daaraan ten grondslag zou hebben gelegen. De ene zekerheid vloeit voort uit de andere, bijna als logische consequenties. Nationalisme, autoritarisme, sociale onvrede – dit is de demonische drie-eenheid die tegenwoordig overal ter wereld waarneembaar is, voor iedereen duidelijk.

Historische vergelijkingen zijn gemakkelijk te ontcrachten. Deze analogie stoelt op warrige aannames over de wereld van toen en die van nu. Het klopt weliswaar dat de Grote Depressie van de vroege jaren dertig eraan heeft bijgedragen dat kleine fascistische partijtjes in enkele landen tot massabewegingen konden uitgroeiden, maar in de Verenigde Staten en Frankrijk bracht de economische crisis centrumlinkse, sociaaldemocratische regeringen aan de macht. En tot voor kort slaagden ‘nationale populisten’, die als bloedverwanten worden beschouwd van de populistten uit de jaren dertig, er wel in voet aan de grond te krijgen in de meest welvarende economieën, terwijl zij er grote moeite mee hebben om door te breken in landen met de laagste economische groei en de hoogste werkloosheid. De meeste autoritaire regeringen van de jaren dertig zaten al in het zadel voordat de depressie om zich heen greep, en in plaats van dat zij de versplinterde fascistten vervolgens aan boord haalden, hielden zij hen – althans voorlopig – op een afstand. Soms werden de extreemste nationalistische geluiden gehoord in de meest democratische culturen. Het model is te algemeen en bezwijkt onder zijn eigen reikwijdte. Het doet de aloude strijd ontbranden tussen de historicus die wel de bomen ziet maar niet het bos, en de politicoloog die wel het bos ziet maar niet de bomen.

Als er een historische analogie nodig is om de situatie te verhelderen waarin we ons momenteel bevinden, zou de wereld van rond 1900 daarvoor beter geschikt zijn dan die van de jaren dertig. In het begin van de twintigste eeuw leidden transnationale stromen van mensen, goederen

en kapitaal niet alleen tot mondiale integratie, maar ook tot protectionisme, ‘het gele gevaar’, ‘White Australia’ en *France d’abord* [Frankrijk eerst], en tot restrictieve immigratiewetgeving in de Verenigde Staten en pan-Germaanse visioenen in Berlijn en Wenen. De grote mogendheden maakten zich zorgen over hun geopolitieke positie in de komende eeuw. De nieuwe geopolitieke school in het denken over internationale betrekkingen ontstond. Het nationalisme had veel aan de mondialisering te danken. En dat heeft het nog steeds.¹

Toch ontkomt iemand die kennisneemt van de kranten uit de jaren dertig er niet aan dat er af en toe een huivering van herkenning door hem heen gaat. Demagogen buiten nationale of etnische tegenstellingen uit om aan de macht te komen of die te behouden; en het internationalisme – dat tot uitdrukking kwam in mondiale organisaties, transnationale verbanden en samenwerking van maatschappelijke organisaties, wereldrevolutie, vrijhandel, open grenzen, collectieve veiligheid en serieuze afwijzing van alle rivaliteit tussen grote mogendheden – werd fel aangevallen door degenen die opriepen de nationale belangen voorop te stellen. Soms, maar niet altijd, gingen deze oproepen gepaard met aanvallen op de democratie; soms, maar niet altijd, sponnen demagogen daar garen bij. Verschillende regeringen en regimes, van Moskou tot Washington en Tokio, gaven op uiteenlopende manieren gehoor aan die oproepen. Autoritaire leiders, die verontwaardigd waren over multilaterale verdragen waar ze zich aan moesten houden en in eigen land te maken hadden met grondwetten en andersdenkenden, waren dan wel eerder geneigd ‘Ieder voor zich’ te roepen – de strijdkreet uit de jaren dertig – zij waren niet de enigen.

In de ogen van sommige waarnemers, vooral de ‘realisten’ onder hen, zijn de zestig of zeventig jaar van betrekkelijke vrede en economische voorspoed die sinds 1945 onder de hoede van de Verenigde Staten zijn verstreken een afwijking, een historische toevalligheid die zich zeer waarschijnlijk niet zal herhalen.² Niets aan het politieke landschap van de jaren dertig zou deze realisten op het gebied van de internationale betrekkingen iets verbazen, behalve misschien de hoeveelheid inkt die wordt verspild aan het klagen over de overeenkomsten tussen toen en

nu. Teruggebracht tot de kern is dit het beeld dat de realistische school immers toch al van de wereld heeft: een anarchistisch systeem van staten die met elkaar wedijveren om macht, veiligheid en eigen voordeel.³ Hoe verschillend zij hun ingezetenen ook behandelen, hoezeer de nationale culturen ook van elkaar mogen verschillen, ze gehoorzamen allemaal aan dezelfde logica zodra zij zich naar buiten keren en met elkaar geconfronteerd worden. De wereld legt zijn soevereine onverschilligheid voor regels aan hen op. Staten zijn gedoemd om met elkaar te concurreren maar niet noodzakelijkerwijs om met elkaar oorlog te voeren, want zij kunnen gebruikmaken van instrumenten die de dreiging van onderwerping en onderdrukking tenietdoen. Zo kunnen ze het evenwicht herstellen door de machtsbalans te beïnvloeden, waarbij kleinere staten zich aaneensluiten tegen de dreigende hegemonie van een grotere mogendheid, of zij kunnen hebzuchtige burens afschrikken door zich strijdlustig te tonen, of samenspannen om een onverbeterlijke onruststoker uit te schakelen of onder elkaar op te delen. Maar deze instrumenten bieden geen garanties. In alle versies en variëteiten die er bestaan van het realisme – nog steeds de belangrijkste theorie om te verklaren hoe staten zich ten opzichte van elkaar gedragen – geeft het een beeld van een wereld die al even anarchistisch als voorspelbaar is, en waarin grillige gebeurtenissen het telkens terugkerende patroon van dreiging en reactie zichtbaar maken voor degenen die scherpzinnig genoeg zijn om het te zien.

Deze kijk op het wereldgebeuren bestond al lang voordat de grondstellingen van het realisme, het neo- of structureel realisme en hun talloze varianten werden uitgewerkt tot een steeds verfijndere theorie. In bekende traditionele werken over diplomatieke geschiedenis worden oorlog, vrede en de toestanden daartussenin voorgesteld als de resultante van de strijd tussen moderne staten om hun voortbestaan, om hun expansie of om het evenwicht te bewaren. ‘In de natuurstaat zoals Hobbes zich die voorstelde,’ zo luidt het begin van een ervan, ‘was geweld de enige wetmatigheid, en het leven was “akelig, wreed en kort”. Al hebben mensen nooit in deze natuurstaat geleefd, de Europese grootmachten hebben dat wel altijd gedaan.’⁴ Vijfentwintighonderd jaar te-

voren was Thucydides van grotendeels dezelfde aanname uitgegaan bij zijn beschrijving van de staten in zijn tijd.⁵ Hij noch zijn opvolgers hadden weet van de opvattingen van de realistische school, laat staan van de rationele-keuzetheorie of de speltheorie waarin een aantal realistische benaderingswijzen de laatste tijd zijn uitgemond. Maar zij deelden Hobbes' vooronderstelling betreffende de oorspronkelijke anarchie in de wereld, die op een of andere manier moest worden ingedamd om te voorkomen dat de oorlog van allen tegen allen zou terugkeren.

Een vergelijkbaar spookbeeld beheerste de jaren tussen beide wereldoorlogen. Degenen die in de jaren twintig op de Grote Oorlog terugkeken als een herleving van primitieve tijden dachten in de jaren dertig dat een nog veel rampzaliger terugval aanstaande was, dat alle nog bestaande beperkingen aan de menselijke wreedheid zouden verdwijnen. Publieke figuren waarschuwden geregeld voor het einde van de beschaving. Genocide voorzagen zij vreemd genoeg niet, maar wel chemische oorlogvoering en een met bommenwerpers gevuld luchtruim, twee andere innovaties uit het vorige conflict. De dreiging van hernieuwde internationale anarchie leek op de een of andere manier de kern van de zaak te vormen. Arnold Toynbee, die in 1936 de publieke opinie analyseerde, constateerde dat er sprake was van zowel berusting als radeloosheid – de sombere voorspelling dat een toestand die vier eeuwen had bestaan nog eens vier eeuwen zou duren. Op de korte termijn 'zou het nieuwe internationale tijdperk (als het al nieuw was) vermoedelijk eindigen op de catastrofale wijze van zijn negentiende-eeuwse voorgangers'.⁶

Of het realisme nu – zoals zijn klassieke voorlopers – de deugden van de noodzaak predikte of – zoals zijn structurele exponenten – de onvermijdelijke beperkingen van een anarchistische wereld blootlegde, het beval altijd het bewaren van evenwicht aan en voorspelde dat dit verschijnsel altijd optrad.⁷ Het voorzag het telkens weer scheppen en herscheppen van een machtsevenwicht in een multipolaire, en volgens sommigen zelfs in een bipolaire wereldorde, zonder de moeite te nemen te verklaren hoe het mogelijk was dat een machtsevenwicht kon gedijen of juist verstoord kon worden, en zonder te verklaren of conflic-

ten uitbraken als gevolg van het ontstaan van een machtsbalans of juist het gevolg waren van het uiteenvallen daarvan. Volgens een aan de organisatietheorie ontleend patroon zou elk machtsevenwicht onderhevig zijn aan de ongeschreven regels, want de zwakkere staten bootsen altijd de meest succesvolle na. Maar tijdens het interbellum gebeurde niets van dit alles. De bondgenootschappen die tijdens de Eerst Wereldoorlog hadden standgehouden verdwenen nadat de vrede eenmaal was gesloten, en daarvoor in de plaats kwamen geen nieuwe allianties. Zelfs al streefde Groot-Brittannië ernaar om Duitsland tegemoet te komen en ondernam Parijs juist steeds wanhopiger pogingen om Berlijn in te nemen, er wilde maar geen machtsevenwicht ontstaan. De Sovjet-Unie, die 's morgens probeerde elke coalitie van Europese mogendheden te verhinderen, 's middags een alliantie tegen Duitsland trachtte te vormen en 's avonds uiteindelijk zelf een pact met het Derde Rijk sloot, bleef nog het meest trouw aan de realistische logica. Maar dit waren tactische zetten die haar eigen militarisering mogelijk maakten, die eerder was begonnen dan die van de andere staten. En de Verenigde Staten stelden geen belang in welk machtsevenwicht dan ook.

Later probeerden realisten de instabiliteit tijdens het interbellum toe te schrijven aan structurele tekortkomingen, door er bijvoorbeeld op te wijzen dat na de vrede geen congressysteem was ontstaan om die vrede te handhaven zoals in 1815 na de napoleontische oorlogen, of dat geen mondiale hegemon de rol had vervuld die Groot-Brittannië in de vorige eeuw had gespeeld, of dat de tripolaire wereld van vóór de Tweede Wereldoorlog gevaarlijker was dan de bipolaire wereld daarna.⁸ Al deze structurele gebreken zouden versneld een mondiale wanorde teweeg hebben gebracht, zoals een leger uiteenvalt in plunderende meutes als het zich eenmaal binnen de stadsmuren bevindt. Maar waarom kwam er geen congressysteem van de grond, waarom wilden de heren die in 1919 uit Versailles terugkeerden niet net zo graag eenzelfde stelsel op-tuigen als hun voorgangers in Wenen een eeuw tevoren hadden gedaan? En de wereld was in het interbellum niet tripolair. De polen bleven veranderen naar aantal en gewicht, variabelen die het structurele realisme toeliet maar die het niet kon beredeneren.

Als theorie had het realisme amper een verklaring voor deze wereld; als recept voor politiek handelen bood het ruimte voor isolationisme en ‘appeasement’, een politiek van concessies doen. Het eerste beantwoordde aan de geopolitieke noodzaak, het tweede aan de realiteit van de machtsverhoudingen. E.H. Carr, een van de meest vermaarde realisten uit de begintijd van het interbellum, was er een voorstander van Duitsland aan te moedigen zich in zuidoostelijke richting uit te breiden, en in het voorjaar van 1939 had hij nog steeds een hoge dunk van de ‘realist’ Neville Chamberlain. Later vroeg hij zich af hoe hij zo verblind had kunnen zijn. Inderdaad, hoe was dat mogelijk? Net als anderen later had hij de transformerende kracht van sterke overtuigingen of fanatisme in de geschiedenis gebagatelliseerd. Als alléén de internationale structuur het gedrag van staten tegenover elkaar bepaalde, zou veel van de ons bekende geschiedenis nooit hebben plaatsgevonden; en zelfs Carr nam al gauw afstand van de implicaties van onbeteugeld realisme.⁹

De theorie van het realisme heeft ondanks zijn taaie overlevingskracht nooit onbetwist geheerst. Hetzelfde geldt voor Hobbes’ opvatting over de natuurstaat. Eeuwen geleden hebben politieke filosofen een andere voorstelling gemaakt van de mensheid in de oertijd en schiepen ze een ander beeld van een toekomstige wereld. Liberalen hadden een wereld voor ogen van onderling afhankelijke nationale staten, die op den duur hun animositeit overwonnen, een deel van hun voorrechten opgaven en afstand deden van een deel van hun bewapening. Tijden het interbellum hoopten zij de grote *Kladderadatsch* af te wenden door de natiestaat – die onherleidbare eenheid van de moderne wereld die ook een centrale rol speelt in veel opvattingen van de realistische school – te ontdoen van zijn absolute soevereiniteit, niet door het tot stand brengen van een machtsevenwicht. In Genève hadden zij een systeem van collectieve veiligheid voor ogen dat elke agressor in hun midden zou ontmoedigen. Dit concept was omgeven door veel verwarring. Zou het afkeurende oordeel van de wereldgemeenschap afdoende zijn, of zouden de lidstaten van de Volkenbond over moeten kunnen gaan tot gewelddadig optreden tegen een staat die de regels

schond, een vooruitzicht dat menig liberaal tegen de borst stuitte? Maar miljoenen mensen geloofden in het idee van collectieve veiligheid, of zij het nu precies konden omschrijven of niet. Het marxisme, op zijn manier al even optimistisch als het klassieke liberalisme, voorspelde dat de ontwikkeling van het kapitalisme zou leiden tot het verdwijnen van de staat. De ontwikkeling van het kapitalisme leidde echter tot het verdwijnen van het marxisme, maar voorlopig verlichtte het chiasme van de Communistische Internationale, de Komintern, nog voor menig gelovige de weg naar de klasseloze maatschappij en een wereld zonder oorlog.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog verkondigde de Amerikaanse president Woodrow Wilson de eerste en Vladimir Lenin de tweede visie. Beiden zagen hun opvattingen binnen een aantal jaar, nog in hun eigen tijd, in rook opgaan. De jaren dertig hebben deze vergezichten ten grave gedragen. Aanhangers hielden de fakkels nog steeds brandend, maar de wereld draaide door. De mogendheden die de collectieve veiligheid in Genève hadden vastgelegd grepen niet in toen Japan Mantsjoerije binnenviel; het beginsel bleef nog een tijdje in leven, om zijn laatste adem uit te blazen na Italiaanse en Duitse provocaties in Afrika en in Europa zelf. Wilson had de andere belofte van zijn droom, nationale zelfbeschikking, alleen van toepassing verklaard op de volken van het Europese continent, en een aantal ervan, nieuwe minderheden in nieuwe staten, waren er ongelukkiger aan toe dan voorheen. Het liberalisme van de vrijhandel en de onzichtbare hand, waaraan het realisme de notie ontleende van actoren die onbewust samenwerkten om een internationaal systeem te scheppen dat groter was dan zichzelf, en dat gek genoeg overeenkwam met het marxisme waar dat het aantasten van staten en hun zeekeringen door de golfslag van de internationale handel voorspelde, ging ten onder in de economische crisis van de jaren dertig.¹⁰ Het Sovjetregime nam al gauw deel aan het internationale systeem, voor zover daar sprake van was.

Tegen het midden van de jaren dertig bestond er een oerwoud aan antwoorden voor wie van de wereldleiders wilde weten wat hen bewoog. Zij gaven uiteraard allemaal de voorkeur aan zelfbehoud boven